

עיקרה למעלה מן המדות, האדם מדבר לעצמותו יתברך אשר אין מחשבה תופסת בו כלל, וכך היא התפילה שמתפלל שהקב"ה יאיר עיניו במקום שאין ידו מגעת. וכך אמרו בפסיקתא: מי כה' אלקינו בכל קראנו אליו – 'אליו' ולא למדותיו; –

ועוד, שאדם כשהוא מתפלל הרי הוא עומד לפני הקב"ה כעבד לפני אדונו ומה לו לעבד לחטט במטמונותיו של רבו? אין לפניו אלא גזירת רבו בלבד; ברם, אדם מישראל כשהוא עוסק בתורה, הרי הוא באותה שעה כבן שמגלים לו סודות בית אביו והוא עצמו מחטט ומוצא... (עפ"י מי השילוח אמור. מובא בספר הפרשיות שם. ע"ע בנפש החיים סוף שער ג).

א. עדיין דברי הרמב"ם במו"נ לכאורה אינם תואמים למה שכתב בהלכותיו, ששם כתב שדעה זו שבגמרא דחוייה מהלכה, משמע שאף בנוגע לתפלה אין טעם זה קיים. וצ"ע. גם בעיקר דבריו בספר המורה שמשנה סתמית זו נשנית כדעה דחוייה, תמה על כך המהר"ל (תפארת ישראל ו).

ב. עיקר הדבר שמצות אותו ואת בנו משום רחמנות היא – מבוואר זאת לרוב במדרשים, וכן בדברי הראשונים – ע' למשל ויק"ר אמור כו, יא; דב"ר תצא ו, א; תוס' מגילה כה. בשם הקלייר; מלחמות ה' להרמב"ן להלן; אבן עזרא שמות כג, יט; חזקוני דברים כב, ו ועוד.

'הני תלת דאמרינן אי לאו דאמרינהו משה רבינו באורייתא ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינהו בתפלה לא הוינן יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי ואזלת, משל למלך...'. ע' דברים עמוקים בספר 'בית יעקב' אמור, לד.

'משל לאדם שמבקשים ממנו כלי גדול ויש לו – דומה עליו ככלי קטן, קטן ואין לו – דומה עליו ככלי גדול'. היראה היא המעלה הראשונה והבסיסית לפני שאר כל המעלות, ומשולה היא ללחם המחיה את האדם; והנה עני שאין לו כלום, מתואר בכך שאין לו אפילו פת לחם, ואילו העשיר אינו מתואר בזה שיש לו לחם. כמו כן היא היראה; לאדם שהיא נעדרת מאתו, הרי היא נחשבת כ'כלי גדול', שיתואר בכך שהוא חסר יראה, ואילו האדם השלם לא יתואר כלל במעלת היראה שהרי היא המעלה ההכרחית והקודמת לכל, ראשית חכמה יראת ה' (מי השלוח ח"ב עקב ד"ה ועתה).

'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים...'. ע' דברים עמוקים בעניני בחירה וידיעה [ובדברי הרמב"ם והראב"ד הל' תשובה], בספר מי השלוח ח"א וירא ד"ה ותכחש; ר"פ קרה; סו"פ וילך; ח"ב יתרו ד"ה וישמע; צדקת הצדיק מ; דובר צדק עמ' 11; לקוטי מאמרים עמ' 218; קומץ המנחה כז; פרי צדיק פסח יז, מה; בית ישראל (אמת ליעקב) סדיגורא, לקוטים יז; בני יששכר אדר י, א; סיון ה, יט; משך חכמה בראשית, נח, לך; סוד ה' ליראיו – פרק מלחמת היצר. וע"ע: שו"ת הרדב"ז מכ"י, בסוף הספר, ובסו"ס נצח ישראל למהר"ל, מהרה"ק מקונונין; דרשות בית ישי ז.

בשם הרה"ק מקוצק: כל הדברים שבעסקי העולם הזה, אם תבקש מהשי"ת ספק אם ימלא בקשתך אם לאו, חוץ מיראת שמים – אם תבקש ודאי יתנו לך (עפ"י נפלאות חדשות דף נ. א).

דף לד

הערות וציונים

(האומר יברכוך טובים – הרי זו דרך המינות'). כן היא גרסת הרי"ף והרא"ש. יש מפרשים שרצה

לומר: הטובים, הם הצדיקים, יברכו אותך אבל לא הרשעים – וזוהי דרך מינות שנראה מדבריו שהצדיקים בלבד נבראו לכבוד השם ולקילוסו ולא הרשעים ועל כן אינם חייבים לברכו – ואינו כן, שכל מה שברא הקב"ה לכבודו בראו וכולם חייבים לברכו. ויש מפרשים 'טובים' – אותם שהשפעת להם טובה והם שבעים. וזוהי דרך מינות, כי משמע שהשבעים בלבד יש להם לברך ולא האחרים (תלמיד רבנו יונה).

ואם אין שם כהן אלא הוא – לא ישא את כפיו. ואם הבטחתו שהוא נושא את כפיו וחוזר לתפלתו – רשאי. כתב מהר"ם מרוטנבורג (הובא בטושו"ע אורח חיים קכח, כ): דוקא כשאין שם כהן אחר התירו לש"ץ לישא כפיו כדי שלא תתבטל ברכת כהנים, אבל אם יש שם כהן אחר – לא ישא את כפיו אפילו הבטחתו שחוזר לתפלתו.

ויש סוברים שאם קראו לו לעלות – צריך לעלות בכל אופן (רמ"א שם). והכריעו האחרונים, שעתה הואיל והסידורים מצויים לכל ואין חשש בלבול, ודאי יש לש"ץ לעלות גם כשיש כהן אחר. אך אם לא קראוהו לעלות ויש שם כהנים אחרים – נחלקו האחרונים האם יש לו לישא כפיו אם לאו. ובמקום שנהגו להקל אפשר שאין למחות בידם (עפ"י משנה ברורה ושער הציון שם).

זרב אסי אמר אמצעיות אין להן סדר... תיובתא דרב הונא. אודות הגרסה בגמרא ופירושה לשיטת רש"י – בסוף ספר קרבן נתנאל (לר"נ וויל) יישוב דברי הגמרא ופרש"י על פי נוסח שמצא בכתב יד. והר"ר יוסף דארמשטט (בספרו עץ יוסף) נתווכח עמו בדבר. וע' צל"ח ור"י ברלין שקבלו דבריו של הקרבן נתנאל, להגיה על פי כתב יד 'תיובתא דרב אסי'. יש שראו בויכוח זה שאלה עקרונית האם ניתן לסמוך על נוסח חדש המתגלה בכתב יד, אשר בעזרתו נוכל לבאר וליישב דברי הראשונים. ע' בהרחבה ב'עמודים בתולדות הספר העברי' (לר"ש שפיגל) – הגהות ומגיהים עמ' 485 ואילך.

תד"ה אמצעיות. ועוד דבשל סופרים הלך אחר המיקל'. יש מן האחרונים שכתבו להוכיח מדברי התוס', כשנסתפק האדם בתפלתו איה מקומו, או שיש לו ספק אחר בברכות שבתפלה – אינו חוזר ומתפלל ממקום שהוא מסופק עליו [שזמא החסיר ברכה ונמצא כל ברכותיו מכאן ואילך לבטלה], אלא מוכרע הדבר בספק להקל בכל אופן, וממשיך הלאה ממקום שודאי לא אמר.

ואולם יש מחלקים בין סוגי הספקות; ספק אם התפלל אם לאו – חוזר. ספק במחלוקת הפוסקים – אינו חוזר. וכן יש דעה שדבר שאינו מגוף התפלה אלא הזכרה – לעולם הולכים להקל. ע' בזה בקהלות יעקב; שו"ת אור לציון או"ח ח"א ז (ובדבריו בספר הזכרון להגר"י אברמסקי, עמ' רעט), ועוד.

לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות. ואף על פי שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אם יש לו חולה בתוך ביתו – מתפלל עליו בברכת חולים, ואם צריך לפרנסה – אומר בברכת השנים, וכן מוסיף בכל ברכה וברכה מענינה (גמרא ע"ז ח. וכן נפסק באו"ח קיט, א).

וכתב בפרי מגדים (מובא במשנ"ב שם סק"א): דוקא בכגון שיש לו חולה או שנצרך עתה לפרנסה וכדומה, אבל אינו רשאי להוסיף בכל ברכה וברכה בקשה על העתיד לבוא, כגון שלא יחלה ושלא יחסר מלחמו – אלא ב'שומע תפילה' בלבד רשאי לשאול גם על העתיד.

ובספר חסידים (קנח) איתא: 'וכשתתפלל תוסיף על כל ברכה וברכה מענינה לצרכיך, כי ביותר הם מכינים את הלב... ואם לא תוכל להוסיף, חקור לך אחר ניגונים, וכשתתפלל אמור אותן באותו ניגון

שנעים ומתוק בעיניך, באותו ניגון אמור תפילתך, ותתפלל תפלתך בכוונה וימשוך לבך אחר מוצא פיך, לדבר בקשה ושאלה ניגון שמכין את הלב...'.
וכתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ח כא) שלפי הטעם הזה, להוסיף בקשות כדי לעורר הכוונה שלא תהיה תפלתו מצות אנשים מלומדה [בדומה להתעוררות בניגון] – לפי זה נראה שגם על העתיד מותר.

'אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו'. ואולם יש באותן שלש ברכות גם בקשות; כגון בברכת עבודה וברכת השלום – אך אין אלו בקשות פרטיות אלא צרכי צבור, והם נאמרות אף בשלש אחרונות (עפ"י רשב"א. וע"ש מחלוקת הגאונים אודות 'זכרנו' וכדומה).

'כל המבקש רחמים על חברו אין צריך להזכיר שמו שנאמר א-ל נא רפא נא לה ולא קמדכר שמה דמרים'. ודוקא כשמתפלל בפני החולה, וכמו בתפלת משה על מרים, אבל כשהחולה אינו נוכח לפניו – צריך להזכיר את שמו (מהרי"ל, מובא במגן אברהם או"ח קיט, א. וכן כתב מסברה דנפשיה הנצי"ב בחדושו כאן).

ע' בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"א רכג), שהתפלה מקובלת יותר כאשר מתפללים לנוכח החולה, מפני שהמבקש כשוראה את החולה מתרגש יותר ומבקש ביתר תחנונים. וגם אולי משום שהשכינה שרויה עם החולה – ע' שבת יב: שלכך יכול לבקש בפניו בכל לשון, אעפ"י שאין מלאה"ש מכירים בלשון ארמי.

(ע"ב) 'חזינא להו לאביי ורבא דמצלי אצלו'. רש"י ורי"ף (במגילה כג.) מפרשים, משום שאין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא אם כן נענה.

ואולם הרא"ש מפרש משום איסור 'אבן משכית' לכך הטו על צדיהם, כי אמנם אין איסור תורה אלא בפישוט ידיים ורגלים, אבל מדרבנן אסור אף בלא זה (וכן מובא בשו"ת הריב"ש תיב, והביא בשם רב שרירא גאון שאביי ורבא חששו אפילו לא היתה רצפת אבנים לפניהם, שמה היתה שם בעבר וחרב המקום ובנו עליה).
ראה כללים ופרטים בספר המקף 'כרע רבך' – כלבו לעניני כריעות והשתחויות, להרב יהודה לביא בן דוד שליט"א.

'רבא כרע בהודאה תחלה וסוף'. אמרי ליה רבנן אמאי קא עביד הכי, אמר להו חזינא לרב נחמן...'.
יש לשמוע מכאן שאין גורסים לעיל: 'אלו ברכות שאדם שוחה בהן, באבות תחלה וסוף, בהודאה תחלה וסוף' – אלא רק 'באבות ובהודאה', שאם כגרתס הספרים 'תחילה וסוף' א"כ מה חידש רבא ומה הקשו עליו, והלא מתניתא הוא.

והראב"ד מפרש שכאן מדובר על 'מודים דרבנן', ומכאן ששוחים בו תחילה וסוף (מובא ברשב"א). והנצי"ב כתב לפרש שהברייתא מדברת על שחיה, דהיינו כפיפת הראש, ואילו רבא מדבר על כריעה – בברכים. ורצה לפרש לפי זה 'הא בתחילה הא בסוף' – שבתחלת מודים שאין שם 'ברוך', שוחה ללא כריעה, אבל בסוף כורע ב'ברוך' ושוחה ב'אתה'. ומסיק הגמרא שגם בתחילה כורע.
(ואולם המגן-אברהם כתב שב'מודים' אינו מכופף ברכיו. והביאו המשנ"ב. ויש שכתבו עפ"י הארז"ל שאינו כופף ברכים כלל, אלא ב'ברוך' כופף את גופו וב'אתה' את ראשו. ע' כף החיים, ובהגהות איש מצליח שם).

'אהיאי? אמר ר' חייא אמר רב ספרא משום חד דבי רבי: באבות'. יש מי שפרש: באמצע התפלה אדם עלול להיטרד ולטעות, אבל אין אדם טועה בתחילה [כדרך שאמרו לעיל כט. 'בתחלת צלותא לא מטריד'] – הלכך אם טעה שם הרי זה סימן רע לו.

[ואולי זהו הטעם למנהג שנהגו הקהל בעשרת ימי תשובה לומר בחזרת הש"ץ 'וכתוב' ו'בספר' בקול רם, ולא נהגו כן (בכמה קהלות) ב'זכרנו' ו'מי כמוך' – כי בתחילת התפלה אין צורך להזכיר לש"ץ, אבל בסוף אפשר שישכת, לכך אומרים הקהל בקול, כדי להזכירו] (עפ"י נפש חיה לר"ר מרגליות, או"ח קא, א).
ואולם מפרש"י נראה שהסימן משמים שאין חפץ בתפילה זו, אינו אלא כשנדחה בתחילת גישתו לתפילה. ובוה יש לפרש דברי הרמב"ם בפירוש המשנה על גשמים בחג סימן קללה 'בתחילת החג' – וכמשל עבד הבא למזוג כוס לרבו. ע"ע במובא להלן נט.

'חציף עלי מאן דמפרש חטאיה'. ע"ע במובא ביוסף דעת סוטה לב ובחולין מא: אודות המפרש חטאיו שחטא בשגגה, וכן כשאומר חטא ואינו מפרש במה חטא. וע"ע בסוטה ז אודות המפרש חטאיו שלא בכדי אלא לסיבה מסוימת, כגון בשביל הסרת חשד.

באורי אגדה

(ע"ב) 'אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא שהיה מתפלל על החולים ואומר זה חי וזה מת. אמרו לו: מנין אתה יודע? אמר להם: אם שגורה תפלתי בפי יודע אני שהוא מקובל ואם לאו יודע אני שהוא מטורף';

הוא דומה כעבד לפני המלך ואני דומה כשר לפני המלך' –

'... ועל זה אמרו 'אם שגורה תפלתי בפי יודע אני שהוא מקובל' וכו' – פירוש: במרוצה, כי אי אפשר להתפלל על דבר אלא אם כן הוא חסר לו, ובודאי ר' חנינא בן דוסא שהתפלל על חולים, כל כך עוררו רחמיו על אותו חולה עד שהוא חסר מאד ומצפה לישועה, ואם היה פועל אז תיכף, היה מגיע השמחה ומילוי החסרון בלבו והיה יכול לרוץ בתפלתו מתיבה לתיבה כדי להחיש הישועה, ואם לאו, היה עדיין עומד בחסרון וביציפוי ולא היה אפשר לו ללכת כלל מכל תיבה מן התפלה ולהרחיק ממנה, מאחר שעדיין אין לו מילוי לחסרונו.

ואמרו ז"ל (לעיל לב): 'כל המעיין בתפלתו סופו בא לידי כאב לב' – שאין לאדם לבטוח כל כך בברור על התפלה רק קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה'. ולכן נאמר עבדו את ה' ביראה, שהעבודה תפלה היא ביראה ולא בשמחה כי אינו בטוח כל כך, אלא אם כן כר' חנינא בן דוסא כששגורה תפלתו. וגילו ברעדה – שאפילו כשבא לו שמחה אי אפשר לבטוח כל כך וצריך להיות גם כן ברעדה, רק ב'מומור לתודה' נאמר עבדו את ה' בשמחה – כי בכל תפלה צריך להיות הודיה על העבר וצעקה לעתיד לבוא' (מתוך צדקת הצדיק ריב).

– '... שזה אי אפשר כלל להיות כל היום בתפלה לפני הש"י ואינו בכח אדם שבגוף כלל, ואפילו הארת פנים למלאכים אינה אלא כמראה הבזק כרגע ומיד נתעלם... כי אין בכח אדם לטבול, כי זה נקרא 'עבודה שבלב' ומיגעת האדם, מה שאין כן התורה נקרא 'לחם' ו'מוזן' ועץ חיים' שהיא הנותנת קיום לאדם על ידי שמחתו בחכמתו, ולכן נאמר בה לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה, שיכול להיות דבוק בה שלא יתבטל אפילו רגע אחד.
וזהו טעם עבד לפני המלך ושר לפני המלך בברכות לז: לולא פירוש רש"י, רק השר הוא תמיד בבית המלך אבל העבד רק בעת שצריך לשימושו. ור' חנינא בן דוסא לא תמצא בכל הש"ס

הימנו שום הלכה זולת ההיא דאבות (פ"ג) כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת, וכל שמעשיו מרובין מחכמתו מתקיימת, ובשאר מקומות ספוריו ממופתיו בתפלותיו – כי זה כל עסקו. ושרש נפשו בתורה הוא באותה מימרא ד'כל שיראת חטאו' וכו' שזה היה הבלטיה מנפשו ומורה על אותו דבר שאין החכמה העיקר רק היראת חטא צריך שיקדם והמעשה יהיה מרובה, כי זה כל עסקו בתפלה שנקרא 'עבודה' ו'יראה' כמו שאמרו ז"ל (שם ט:): על פסוק יראוך עם שמש וגו', וזהו מדרגת 'עבד' העובד עבודה. ור' יוחנן בן זכאי דבוק בתורה שהיא דביקות תמידית, ונקרא 'שר בבית המלך' ולו נפתחים כל סודות המלך. ובודאי כל דעביד רחמנא לטב עביד, ומגלה לו הטובה שיש כשלא יפעול בתפלתו, ולכך אין משגיחין עליו. מה שאין כן העבד שאי אפשר לגלות לו רזי המלך והוא מבקש טובתו ורצונו לפי דעתו, המלך מוכרח למלאות לו רצונו מאחר שלפי דעתו בענין אחר הוא רע לפניו ואחר כך הוא מוכרח באמת לראות שיהיה גם זה לטוב אמיתי לו' (שם רי. וע"ע: קול שמחה לקוטי הש"ס).

'כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא למשיא בתו לתלמיד חכם ולעושה פרקמטיא לתלמיד חכם, ולמהנה ת"ח מנכסיו, אבל תלמידי חכמים עצמן – עין לא ראתה אלקים זולתך'.
הפירוש פשוט; העוסק ודבוק במושכלות, אין שכרו אלא במושכלות שאין החוש שולט בו, אבל המחזיק ת"ח, שהוא בנכסיו – דבר גשמי שהחוש שולט בו, עליו נבאו הנביאים כל גמולות המוחשים וענינים מושגיים.

ואמנם כל זה במחזיק ת"ח, אבל מי שעושה מפעלים להיות מבני עם הארץ תלמידי חכמים ולעשות אנשים לתלמודיים – שכרו גדול, עד כי אמרו אם תוציא יקר מזולל כפי תהיה, ואז שכרו במושכלות אשר אין החוש שולט עליו. לכן בכולהו רבנן, המחזיקים אותם – שכרם מושג ומעלתם מוחשית, לכן מצי לאיסתכולי, לבר מגוהרקי דר' חייא (בב"מ פה:): כלומר המחזיקים את ר' חייא, שהם המה מרכבתו – לא מצי לאסתכולי, משום שזה שהחזיק את ר' חייא, הלא היו נעשים גדיים תישים ומינוקא הוי מתני להו שיתא סדרי וכו' (כמו שאמר לר' חנינא, שם). דהרבצת תורתו היה להוציא תורה מינוקי, ואם כן, שכר המחזיקים אותו הוא ענין בלתי מושג בחוש.
(משך חכמה ריש בחקתי)

'כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבעלי תשובה אבל צדיקים גמורים עין לא ראתה אלקים זולתך. ופליגא דר' אבהו, דאמר ר' אבהו: מקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדים...'

באמת אלו ואלו דברי אלקים חיים, כי צדיק גמור יש לו גוף מזוכך ונקי אבל לא בעל תשובה. אכן נפש הבעל-תשובה נחצבה ממקום יותר עליון מנפש הצדיקים כדאיחא בזוהר הקדוש (משפטים ק:), כי לעתיד שזדונות נעשו כזכיות אז יראה השי"ת לנפש הבעל-תשובה שכיוון לעומק עמוק מכל דעת שהאדם יכול להשיג, וכל זה יפעל על ידי צעקתו בתשובתו, אם כן נפשו של בעל-תשובה עליונה יותר מנפש הצדיק.

וזה הענין שקרבן עולה כולו כליל – רומז לצדיק גמור, שגופו מזוכך ודבוק להשי"ת, ומכל מקום דמו ניתן למטה מחוט הסקרא, שאין נפשו מגעת למעלה כל כך. ואילו קרבן חטאת נאכל לכהנים, שהוא בא על חטא בפועל שזה מביא הבעל-תשובה, ודמו נזרק למעלה – היינו שנפשו גדולה מאד, וזה הוא מחמת שברון לבו וצעקתו זוכה שתתעלה נפשו לכוון רצון השי"ת (מי השלוח. וראה: בית יעקב תשא ד"ה וידבר; לקוטי מאמרים לר"צ הכהן דף קכ:).

'מאי עין לא ראתה – אמר רבי יהושע בן לוי: זה יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית'. עניינו כענין המאמר הקודם, גדולים בעלי תשובה וגדולים צדיקים – שאין לך דבר בעולם הזה בא לידי שלימותו עד שיעבור עליו קלקול וירידה ממעלתו הראשונה, ירידה צורך עליה וזהו סוד עולם התיקון שלאחר השבירה. והמשל בזה הוא היין; כי קודם תסיסתו אינו משמח ואינו ראוי לנסכים (ב"ב צו) ואין עליו שאר דיני 'יין' (ע' סנהדרין ע; ע"ז ל; תענית ל), ורק לאחר שתסס והחמיץ ועשה קמחים ושמרים, אז הוא בא לידי שלימות. הרי שבכל אחד מסוגי היין יש מעלה וחסרון; זה נקי וטהור מעיקרו אבל חלש, וזה נדרש לעבור תהליך של חימוץ ותסיסה ועשיית פסולת אבל כחו חזק והשפעתו גדולה.

אכן לעתיד לבוא שתי המעלות תהיינה יחדיו; 'יין המשומר בענביו' – בעודו בענבים יהא יין גמור כאילו כבר תסס והחמיץ ונתקן ונשתמר ונצטלל משמריו מבלי שיוצרך לעבור תהליך זה – דבר שבעולם הזה אינו קיים, עין לא ראתה אלקים זולתך' (עפ"י דרשות בית ישי לז). וזהו ענין המובא בזה"ק שמלך המשיח עתיד להשיב הצדיקים בתשובה, דהיינו מעלת צדיק מעיקרו עם מעלת בעל תשובה, כמובא בספרים.